

L'arbre i la llum. Signes i significacions al Llibre d'amic e amat de Ramon Llull
A árvore e a luz. Sinais e significados no Llibre d'amic e amat de Ramon Llull
The tree and the light. Signs and significances in the Llibre d'amic e amat by
Ramon Llull

Maria SAIZ RAIMUNDO¹

Resum: Tots els éssers es divideixen en signes i significables: tots els signes són coses i, a més, hi ha coses que són significables. A l'edat mitjana, el món és un lloc de teofanies i, per tant, totes les criatures i tota la creació són signe de Déu. Així, els signes esdevenen un element fonamental per a la cultura medieval i, evidentement, també juguen un paper important en la literatura de l'època. En aquest treball ens hem proposat d'identificar i analitzar dos dels elements que tenen una significació rellevant al *Llibre d'amic e amat* de Ramon Llull: l'arbre i la llum. Aquests elements ajudaran l'amic en el camí cap a la recerca de Déu, ja que permetran a l'ermità exaltar l'intel·lecte, fer pujar l'enteniment per tal que l'ànima ascendisca cap al Creador. Així doncs, estan al servei de la primera intenció lul·liana: amar, entendre i servir Déu.

Abstract: All the creatures are divided into signs and significates: all signs are things, and, in addition, there are significant. In the Middle Ages, the world is a place of theophanys and, therefore, all creatures and all creation are sign of God. Thus, the signs become a fundamental element of a medieval culture and, obviously, they also play an important role in the literature of the time. In this work, we suggest proposing identifying and analyzing two of the elements that have an important significance in the *Llibre d'amic i amat* by Ramon Llull: the tree and the light. This element serves the hermit (l'amic) in the cam to the search of God (l'amat), since they are at the service of the first Llull intention: to love, to understand and to serve God.

Paraules-clau: *Llibre d'amic e amat* – Mística – Ramon Llull – Signe – Significació.

Keywords: *Llibre d'amic e amat* – Mysticism – Ramon Llull – Sign – Significance.

ENVIADO: 13.12.2017

ACEITO: 10.01.2018

¹ Universitat Pompeu Fabra (UPF). E-mail: maria.saiz02@estudiant.upf.edu.

I. Estat de la qüestió

El *Llibre d'amic e amat*² és una de les obres més conegudes de Llull, però encara avui presenta alguns problemes que no han estat resolts. L'obra cobra sentit en el context del *Blaquerna*, n'és el capítol 99, però alhora constitueix una unitat pròpia: s'estructura al llarg d'uns versicles, d'unes metàfores morals, que han de servir l'amic per contemplar l'amat. Llavors, els versicles no constitueixen reflexions lírico-místiques disperses i sense cap relació, sinó que cada metàfora conforma una unitat temàtica i argumental que té un sentit complet, com afirma Badia (1985: 62).

Així doncs, l'aparent desordre de temes i formes respon a les característiques del tema que es tracta –l'amor–, a la «imprevisible irracionalitat de l'emotivitat sentimental» (Badia 1985: 62) perquè com diu el narrador del *Blaquerna* «força d'amor no segueix manera» (Llull 1982: 274).

² D'ara endavant *LAA*.

El lector que en faça una lectura superficial es quedarà amb la bellesa lírica dels versicles, i potser en tindrà prou. Ara bé, el lector que vulga traspasar aquesta superfície, prompte s'adonarà que cada versicle és una unitat que cal analitzar amb deteniment si es vol entendre completament: cada metàfora moral conté elements de la cosmovisió medieval o principis lul·lians de l'Art que no són propers ni evidents per al lector actual i que, per tant, no arriba a entendre.

És cert que més enllà dels versicles no hi ha una estructuració interna explícita, però aquesta absència s'explica si pensem que es tracta d'una obra medieval i que ens separen quasi vuit segles des del moment de la seua escriptura. Totes les obres s'entenen en el seu context determinat, estan escrites per a uns lectors models que comparteixen referències contextuals amb l'autor, i per tant contenen idees implícites que es pressuposen. Com exposa Pring-Mill (1991: 281) "tot allò que es troba expressat explícitament en una obra pressuposa tota una sèrie d'altres idees que hi resten implícites", que l'autor no explicita perquè el lector de l'època ja copsa.

El *LAA* és un text vertebrat pel seu context, s'encabeix perfectament en l'època en què va aparèixer i els versicles es relacionen pel seu contingut, però per al lector actual això no és evident. La unitat, doncs, depèn de l'estructura de la cosmovisió medieval i de les relacions de contingut entre els versicles. Així, sota l'aparent desordre previ, hi ha un esquema preconcebut que cal traure a la llum; Llull no deixa res a l'atzar perquè per a l'home medieval l'atzar no té cabuda, el cosmos medieval gira entorn de Déu, que ho governa tot (Domínguez 1986: 128).

D'aquesta manera, cada versicle del *LAA* té una forma exterior, un significat parcial, i alhora té una forma interior estructurada en què es relacionen tots els significats parcials per conformar-ne el significat total. Per això autors com Badia, Domínguez o Pring-Mill proposen que l'obra que ens ocupa té diversos fils conductors que cal resseguir: el lector ha de participar activament en la lectura per descobrir els significats implícits i desxifrar el sentit autèntic del conjunt dels versicles (Badia 1985: 70).

És en aquest sentit que en el present treball ens proposem d'analitzar la significació de dos elements concrets que apareixen reiteradament al *LAA* i que són fonamentals en la cultura medieval: l'arbre i la llum.

I. El món, lloc de teofanies

El *LAA* té una finalitat concreta: multiplicar la devoció dels ermitans, començant pel mateix amic. El llibre respon, per tant, a la primera intenció lul·liana: recordar, entendre, amar i servir Déu. Amb aquest propòsit el *LAA* té com a matèria l'amor, tractat al llarg de 357 "metàfores morals". Aquestes metàfores pretenen fer pujar l'enteniment, ajudant l'ànima en l'ascensió del món sensible cap a Déu.

Així, en el camí cap a la recerca de Déu, Llull utilitzarà l'al·legoria, que ell anomena metàfora: «com hom dient .i.^a cosa, entén altra»; «metàfora es significant .i.^a cosa per altra» (Llull 2002: 49, 104). Així, la realitat material esdevindrà signe i mitjançant els elements de la natura i de la creació l'amic assolirà el coneixement de Déu, ja que per a l'home de l'Edat Mitjana «la physis [...] constitueix un *loci* de teofanies, creació divina que, per tant, té un valor transcendent» (Pardo, 2002). D'aquesta manera, Déu es representa mitjançant el món material, justament perquè el va crear ell mateix: «La creació reflecteix i manifesta, d'una manera inadequada, com és i qui és Déu» (Mensa, 2012).

Així doncs, els signes esdevenen un element fonamental per a la cultura medieval. Si recordem la famosa definició del signe que fa sant Agustí al *De doctrina christiana* 1.II (1865: PL34, col.35), el signe és allò que, a banda de la imatge que introdueix en els sentits, du al pensament alguna altra cosa distinta: «Signum est enim res praeter speciem, quam ingerit sensibus, aliud aliquid ex se faciens in cogitationem venire». Hi ha dos tipus de signe: els naturals i els artificials.

Els *signa naturalia* signifiquen sense intenció, no els imposa la voluntat humana i fan conèixer alguna cosa diferent d'ells mateixos. Les "petjades" o "indicis" pertanyen a aquest grup. Llavors, si considerem que les criatures porten impresa la "petjada" del Creador –i per això en són semblances– podem afirmar que són signes naturals. La petjada de Déu en les criatures és, doncs, signe natural del Creador. Així ho veiem al *Llibre d'amic e amat*:

Levà's matí l'amich, e anava cerchant son amat. E atrobà gents qui anaven per la via e demanà si havien vist son amat. Respongueren-li dient quant fo aquella ora que son amat fo absent a sos hulls mentals. Respòs l'amich e dix: – Anch, pus ach vist mon amat en mos pensaments, no fo absent a mos hulls corporals, cor totes coses vesibles me representen mon amat (40).

L'amat mai és absent als ulls corporals de l'amic precisament perquè totes les coses del món el representen, és a dir, en són signe. Açò cal entendre-ho dins del que Pring-Mill (1991) anomena «substrat col·lectiu dels llocs comuns». Concretament, es tracta de l'anomenada escala de les criatures, que, com explica el mateix autor, comprén tres idees fonamentals: el món com a sistema ordenat, la jerarquia dels éssers i la creació com un conjunt de plans sobreposats.

Pel que fa a la teoria de la jerarquia dels éssers, aquesta visió presenta una escala formada per diversos esglaons, distribuïts en un ordre jeràrquic descendent, que són els plans que conformen la creació. Aquests plans sobreposats mantenen una relació analògica: cada pla és una significança de Déu i serveix a l'home per a contemplar la imatge del Creador. D'aquesta manera, trobem tres mons de diferent nivell epistèmic i ontològic: el material, l'espiritual i el diví. Els quatre esglaons del món material són l'imaginal, el sensual, el vegetal i l'elemental (Pring-Mill, 1991: 53-84). Per consegüent, l'amic pot arribar a l'amat de diferents maneres, segons en quin esglaó de l'escala es trobe: com més alt pugue, més a prop serà de Déu.

II. L'arbre, material de metàfora

En el sistema elemental, l'escala de les criatures es divideix en dos mons: les esferes celestials i el món sublunar. Les primeres són immutables i constants, mentre que el món sublunar és «mudable i inconstant, sotmès a la composició i a la descomposició, a la generació i a la corrupció» (Pring-Mill 1991: 58). Dins aquest món sublunar trobem totes les criatures, que formen part del mateix sistema, «totes ballant el mateix ball al so de la música de les esferes i totes duent la mateixa semblança de llur Creador» (Pring-Mill 1991: 284).

Entre les criatures, al *LAA* Lull recorrerà bastant al món vegetal com a element metafòric, especialment a l'arbre, un dels símbols lul·lians per excel·lència.

Feria l'amat lo cor de son amich ab vergues d'amor, per ço que li feés amar l'arbre d'on l'amat cullí les vergues ab què fèr sos amadors; en lo qual arbre soferí mort e langors e desonors per restaurar a amor los amadors que perduts havia (210).

En aquest versicle, l'arbre esdevé la font de material que Déu fa servir per a ferir els homes. L'amat fereix l'amic, però ho fa amb branques d'amor, amb la intenció que l'amic estime l'arbre d'on les agafa, és a dir, amb la finalitat que estime l'amic. L'arbre esdevé, doncs, metàfora de la creació, perquè en l'arbre precisament morí i sofrí per retornar l'amor als homes. És a dir, mitjançant l'arbre de la salvació –la creu en què

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 7 (2018/1)*
New Approaches in the Research on the Crown of Aragón
Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó
Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2018/ISSN 1676-5818

Jesucrist va ser crucificat– d'alguna manera Déu torna a crear el món, perquè Jesucrist redimeix els homes del pecat original mitjançant la mort.

En el mateix sentit, Llull recorre a altres metàfores amb elements del món vegetal, com els fruits, les llavors, les flors o les fulles:

Sembrava l'amat diversses sements en lo cor de son amich, d'on nexia e fullava e floria e granava un fruyt tan solament. E és qüestió si d'aquel fruyt poden néixer diversses sements (250).

Com veiem, el beat mallorquí utilitza el fruit com a metàfora de la primera intenció: amar i servir Déu. Per tant, és el mateix amat, Creador totpoderós, qui sembra en l'amic les llavors perquè el fruit germine. És a dir, és el Creador qui indueix la criatura a estimar-lo. I ho fa a través de les fulles i les flors, que esdevenen els mitjans per a arribar a la primera intenció, a la germinació del fruit. A més, en la segona part del versicle, Llull deixa oberta una qüestió: ¿d'aquest amor poden nàixer diverses sements?

El sentit de la pregunta es pot interpretar de diverses maneres: podem entendre que aquest amor es pot multiplicar i poden «nàixer» altres amadors (mitjançant la predicació, per exemple) o que d'ell poden nàixer virtuts que, si es planten en altres cors, faran créixer l'amor. Totes dues opcions són possibles dins el *LAA*, ja que hi són presents: en preguntar a l'amic «¿per què scuses amor con treballa e turmenta ton cors e ton cor?» ell respon «per ço cor multiplica mos mèrits e ma benauyrança» (174). L'amor, doncs, en aquest cas apareix com a “multiplicador” de les virtuts.

Ara, però, tornant a la primera part del versicle, en què apareix la metàfora vegetal, comprovem que el mateix amat explica el que venim d'enunciar:

Demanà l'amich a son amat qual cosa era major, o amor o amar. Respòs l'amat e dix que, en creatura, amor és l'arbre e amar és lo fruyt, e'ls treballs e'ls languiments són les flors e les fulles. E en Déu, amor e amar són I^a cosa matexa, sens negun treball, languiment (84).

En aquesta metàfora, l'amat identifica les flors i les fulles, que permeten que el fruit germine, amb els treballs i les llavors. Per tant, l'amic ha de treballar i patir per estimar Déu, mentre que aquest estima per natura, perquè és infinitament bo.

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 7 (2018/1)*
New Approaches in the Research on the Crown of Aragon
Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó
Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2018/ISSN 1676-5818

Ja hem vist que les fulles i les flors són els mitjans per a arribar a amar Déu. Això és així perquè signifiquen “obediència” i “malanança”, respectivament:

Cantava l'auçel en un ram de fulles e de flors, e lo vent menava les fulles e aportava odor de les flors. Demanava l'amich a l'auçel què significava lo moviment de les fulles ni la odor de les flors. Respòs: – Les fulles signifiquen en lur moviment obediència, e la odor, suferre e malanança» (58).

Aquest versicle es troba ple de símbols: l'ocell que canta; el vent, que és el que provoca el moviment de les fulles i du a l'amic l'olor de les flors; el moviment de les fulles, que significa l'obediència a l'amat, i finalment l'olor, que es correspon amb el sofriment i la infelicitat. D'aquesta manera, les fulles i les flors són els mitjans per a aconseguir la primera intenció, ja que representen els valors que ha de tenir l'ermità per poder estimar la divinitat: l'obediència, la submissió al totpoderós, i el sofriment.

Seguint la mateixa metàfora, el versicle 92 ens mostra l'amic regant les llavors que l'amat ha sembrat prèviament:

Sembrava l'amat en lo cor de l'amich desigs, sospirs, virtuts e amors. Regava l'amich les sements ab làgremes e ab plors. Sembrava l'amat en lo cors de l'amich treballs, tribulacions, languiments. Sanava l'amich son cors ab sperança, devoçió, paciència, consolacions (92).

De nou, l'amat sembla el fruit en el cor de l'amic. Ara bé, com ja hem vist al versicle 84, després l'amic haurà de treballar, haurà de conrear el fruit perquè germine. Ho farà mitjançant les llàgrimes i els plors, que esdevenen imprescindibles en el camí cap a Déu. Tot això ho durà a terme ajudat per l'amat, que també sembla «treballs, tribulacions, languiments», les flors i les fulles de l'arbre, els mitjans per a arribar a servir-lo.

Per tant, només amb els fruits –l'amor que planta l'amat– l'amic podrà estimar-lo. Per això «sens aytals fruyts no·s lexa amor tochar a sos servidors» (70), sense els fruits d'amor, que al versicle 70 són «plaers, cogitaments, desigs, sospirs, ànsies, treballs, perills, turments, languiments».

Ara bé, aquesta metàfora, que apareix reiteradament al *LAA*, no la crea Llull. Una vegada més, el savi mallorquí només posa a la seua disposició la tradició: Aristòtil, al *Llibre II* de la *Physica*, tracta exactament la mateixa imatge. Per al filòsof grec, el fruit representa la causa final (*finis cuius*, el fi en vista al qual), que en Llull es trasllada a la primera intenció, mentre que les fulles i les flors representen l'instrument (el *finis quo*),

considerat fi intermedi per a arribar a la causa final, considerada com a fi últim (Ruiz 2002: 6-13).

III. El simbolisme de la llum

El segon element en què centrem el treball és la llum, un altre símbol recurrent a l'obra que analitzem.

Tot i que no són tan constants com les del món vegetal, al *LAA* també trobem algunes metàfores referides als fenòmens atmosfèrics, o inclús al sol:

Dix l'amich a l'amat:

– Tu qui umples lo sol de resplendor, umple mon cor d'amor.

Respòs l'amat: – Sens compliment d'amor no foren tos ulls en plor, ni tu vengut en est loch veer ton amador» (6).

L'amat és el Creador de totes les criatures, per això és l'encarregat d'omplir el sol de llum, és qui permet que aquest exercisca la seua funció. Així, inclús els elements celestials del món supralunar depenen de Déu, i per això també en són signe. Com exposa sant Francesc al «Càntic a les criatures»³ el Sol «porta pel cel notícia del seu autor», en tant que forma part de la relació analògica que es dona en tots els elements de l'escala de les criatures.

Així doncs, de la mateixa manera que l'amat permet que el sol tinga llum i il·lumine les coses, l'amic vol que li permeta estimar, que òmpliga el seu cor d'amor. Però l'amat no necessita que l'amic li ho demane, ja ho ha fet; les llàgrimes de l'amic i el fet que haja anat a veure'l en són proves, perquè són signes de l'amor que ja sent.

Al versicle 96 apareix la mateixa idea, ara la llum de l'amat aconsegueix fer fora les tenebres: «Lo lum de la cambra de l'amat vench inluminar la cambra de l'amich, per ço que'n gitàs tenebres e que la umplís de plaers e de langors e de pensaments» (96).

Per tant, quan l'amat no ompli el sol de llum, quan hi ha un eclipsi i la terra és presa per les tenebres, l'amic ho associa a l'absència de l'amat:

³ «Lloat siguis per tota criatura, Senyor i en especial lloat pel germà Sol, que il·lumina, i obre el dia, i és bonic en la seva esplendor, i porta pel cel notícia del seu autor» (Sant Francesc, *Càntic a les criatures*: extret de https://ca.wikisource.org/wiki/Càntic_a_les_criatures).

Eclipse fo en lo cel, e tenebres en la terra. E per açò l'amich remembrà que peccat li havia longament absentat son amat de son voler; per la qual absència tenebres havien exilada la lugor de son enteniment, ab la qual se representa l'amat a sos amadors (199).

Les tenebres, doncs, fan recordar a l'amic l'absència de l'amat en el seu cor; l'absència de la llum s'identifica amb la de l'amat en la voluntat de l'amic. I sense la voluntat, l'enteniment no pot pujar a estimar Déu, per això diu que les tenebres «havien exilada la lugor de son enteniment», i precisament eixa claredat és la que permet que l'amat es represente a l'amic.

La concepció de la llum que trobem en aquests versicles no s'entén sense comprendre la seua importància i funció en l'edat mitjana (un dels sentits implícits que anunciàvem): per al món medieval, la llum esdevé essència de la bellesa visual, i la bellesa en l'edat mitjana s'entén com la resplendor de la veritat, ja que la llum en les coses indica que l'origen n'és Déu. Com trobem al Gènesi, Déu va crear la llum i la va separar de les tenebres⁴ i alhora Déu és ell mateix la llum: Jesucrist és la llum divina que transfigura les tenebres⁵.

Déu és la llum intel·ligible que fa intel·ligibles totes les coses: «Deus intellegibilis lux, in quo et a quo et per quem intellegibiliter lucent, quae intellegibiliter lucent omnia» (Agustí 1841: PL32, col.870). Per tant, per als cristians –que prenen la teoria dels neoplatònics– la llum és «la realidad trascendental que engendra el universo e ilumina nuestra inteligencia para que pueda percibir la verdad» (Von Simson 1956:71).

Traslladat a Lull, com veiem en aquests versicles, la llum il·lumina l'enteniment per a arribar a Déu, la veritat. La llum que tenen les coses, doncs, representa que l'origen n'és Déu, seguint la teoria d'analogia que ja havíem vist a l'inici de l'apartat. Ara bé, cal no confondre's: aquestes metàfores amb la llum no són un joc poètic, sinó que és la manera real de conèixer Déu, ascendint del món d'imatges i vestigis del Creador a la contemplació de la llum divina.

⁴ «*Terra autem erat inanis et vacua, et tenebrae erant super faciem abyssi [...] Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux. Et vidit Deus lucem quod esset bona: et divisit lucem a tenebris*» (Gn, 1, 2-5). («La terra era caòtica i desolada, les tenebres cobrien la superfície de l'oceà i [...] Déu digué: -Que existisca la llum. I la llum va existir. Déu veié que la llum era bona, i separà la llum de les tenebres».)

⁵ «*Et vita erat lux hominum: et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt [...] Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum*» (Jn, 1, 4-9). («I la vida era la llum dels hòmens. La llum resplendeix en la foscor, i la foscor no ha pogut ofegar-la [...]. Existia el qui és la llum verdadera, el qui ve al món i il·lumina tots els hòmens».)

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 7 (2018/1)*
New Approaches in the Research on the Crown of Aragon
Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó
Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2018/ISSN 1676-5818

Per això, continuant amb la mateixa metàfora, de vegades els núvols no permeten la relació entre l'amic i l'amat:

Enlumenà amor lo nuvolat qui's més enfre l'amich e l'amat, e féu-lo enaxí lugorós e resplandent con és la luna en la nit e l'estel en l'alba e lo sol en lo dia e l'enteniment en la voluntat.

E per aquel nuvolat tan lugurós se parlen l'amich e l'amat (118).

Ara és l'amor qui s'encarrega d'il·luminar el núvol que s'havia interposat entre l'amic i l'amat. D'aquesta manera, el fa lluminós, tant com la lluna ho és en la nit, l'estel en l'alba, el sol en el dia i l'enteniment en la voluntat. Fixem-nos en aquesta última comparació: trobem que la voluntat és qui omple de llum l'enteniment i li permet ascendir cap a Déu, com venim de veure enunciat en la teoria neoplatònica. Per aquesta raó, a través de la llum es fa possible de nou la comunicació entre l'amic i l'amat: el núvol, que a l'inici és qui impedeix la comunicació, l'amor, paradoxalment queda il·luminat i permet el diàleg.

IV. A tall de conclusió

Com presentàvem a l'inici, hem analitzar la significació d'uns elements que són essencials per a l'home medieval, per al lector de Lull que compartia amb ell els significats contextuals de les seues obres. A través de diverses teories, com la de l'escala de les criatures, hem pogut comprovar que tots els elements del món material, en tant que creació de Déu, en són signe.

Sabem que el *LAA* no és un conjunt de versos dispersos i aïllats, sinó que conforma una unitat amb una xarxa d'imatges i significacions que s'entrecreuen al llarg de l'obra, configurant el significat total de què parlava Pring-Mill. Nosaltres ens hem volgut centrar en dues d'aquestes imatges o elements que són importants en l'edat mitjana: l'arbre, metàfora recurrent dels autors medievals, i la llum, símbol fonamental per als místics. Ara bé, aquests són només dos dels múltiples símbols que trobem al *LAA* – l'aigua, els animals, l'home, o el llenguatge d'amor en són altres exemples–.

Per tant, a partir d'aquesta aproximació caldria fer una anàlisi molt més extensa i exhaustiva de tots els elements que conformen l'estructura interna implícita de l'opuscle lul·lià i que permetran al lector actual entendre millor el significat total de les metàfores.

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 7 (2018/1)*
New Approaches in the Research on the Crown of Aragon
Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó
Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2018/ISSN 1676-5818

Aquest treball pretenia contribuir, minimamente, a mostrar que, efectivament, l'obra compta amb una unitat interna encara per estudiar i analitzar amb atenció.

Fonts

AGUSTÍ. *De doctrina christiana*, J. P. Migne (Ed.). París: Patología Latina, vol. 34, 1865.
AGUSTÍ. *Solliloquiorum libri duo*, J. P. Migne (Ed.). París: Patología Latina, vol. 32, 1841.
Biblia Sacra iuxta Vulgata Clementinam. Madrid: BAC, 1999.
Bíblia valenciana interconfessional. Castelló: Saó, 1996.
RAMON LLULL. *Llibre d'amic e amat*, Albert Soler (Ed.), Barcelona: Barcino, 2012.

Bibliografia

BADIA, Lola. «Els problemes del *Llibre d'amic e amat*», dins *Teoria i pràctica de la Literatura en Ramon Llull*, p. 55-71. Barcelona: Quaderns Crema, 1985.
DILLA, Xavier. «Un catàleg temàtic del *Llibre d'amic e amat*», *Studia Lulliana* 33, p. 99-126. Palma: Maioricensis Schola Lullistica, 1993.
DOMÍNGUEZ, Fernando. «El *Llibre d'amic e amat*. Reflexions entorn de Ramon Llull i la seva obra literària», *Randa* 19, p. 111-135. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1986.
MENSA, Jaume. *Introducció a la filosofia medieval*, Bellaterra: UAB, 2012.
PARDO PASTOR, Jordi. «La mística lulliana: pretensió de síntesis», *Taula, quaderns de pensament* 37, p.73-82. Palma: UIB, 2002.
PRING-MILL, Robert. *Estudis sobre Ramon Llull (1956-1978)*. Barcelona: Curial/PAM, 1991.
RUIZ SIMON, Josep M. «En l'arbre són les fulles per ço que y sia lo fruyt», *Studia Lulliana* 42, p. 3-25. Palma: Maioricensis Schola Lullistica, 2002.
VON SIMSON, Otto (1956): «La medida y la luz», dins *La catedral gótica: los orígenes de la arquitectura gótica y el concepto medieval de orden*, Madrid, Alianza, p. 42-77.